

УДК 321.01:316

Шайгородський Ю. Ж.

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО У ПОШУКАХ НОВИХ СМИСЛІВ І ПРАКТИК

Висвітлюються методологічні проблеми та особливості дослідження сучасного етапу формування громадянського суспільства, взаємодії його інститутів з органами державної влади. Акцентується увага на пошуку шляхів подолання кризи суспільного розвитку та необхідності вироблення нових його смислів.

Ключові слова: громадянське суспільство, держава, демократія, інститути громадянського суспільства.

Шайгородский Ю. Ж.

ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО В ПОИСКАХ НОВЫХ СМЫСЛОВ И ПРАКТИК

Освещаются методологические проблемы и особенности исследования современного этапа формирования гражданского общества, взаимодействия его институтов с органами государственной власти. Акцентируется внимание на поиске путей преодоления кризиса общественного развития и необходимости выработки новых его смыслов.

Ключевые слова: гражданское общество, государство, демократия, институты гражданского общества.

Shaygorodsky Y.

CIVIL SOCIETY IN SEARCH OF NEW MEANINGS AND PRACTICES

Methodological problems and features of the research of the present stage of civil society formation as well as interaction of its institutions and public authorities are reviewed. Attention is focused to finding ways to overcome the crisis of social development and the need to develop its new meanings.

Key words: *civil society, state, democracy, civil society institutions.*

У науковому середовищі та у засобах масової інформації точаться дискусії щодо витоків, сутності, ролі й перспектив розвитку громадянського суспільства на вітчизняних теренах. Увага науковців зосереджується на розробці теоретичних підвалин цього концепту та на практичних його складових. Серед актуальних – проблеми гармонізації суспільного розвитку, взаємодії суспільства і держави, дослідження їх сув'язності й взаємовпливу, практики становлення громадянського суспільства в Україні, його інституалізації. Дослідження зазначеного спрямування особливої актуальності набули у країнах молодих демократій, зокрема й тих, що постали на теренах колишнього СРСР. Пошук ефективних шляхів суспільних трансформацій через залучення ідей громадянського суспільства, з одного боку, є об'єктивною потребою, з другого – породжує чимало суперечностей, зокрема у царині інституалізації цього процесу. Саме наявністю цих суперечностей та необхідністю пошуку шляхів їх подолання на сучасному етапі суспільного розвитку пояснюється пильна увага науковців до проблем громадянського суспільства.

Разом із тим, варто визнати, що оптимізм суспільствознавців і самого суспільства, пов'язаний із „відродженням” уваги до феномена громадянського суспільства та його ідей на рубежі ХХІ ст., з часом змінився дещо песимістичнішими оцінками. Суспільно-політична практика не виправдала сподівань, викликаних позитивно маркованими ідеологемами 1990-2000 рр. Соціальна аномія, правовий нігілізм, корупція й усвідомлення несправедливості соціального порядку похитнули довіру до державних інститутів та ефективність впроваджуваних форм суспільного розвитку. На цьому тлі ідеї громадянського суспільства як найважливішої ознаки незворотності демократичних змін почали втрачати свою наукову й, передовсім – практичну привабливість. Під впливом низки обставин уявлення про громадянське суспільство

дедалі більше набувало характеру декларацій і гасел, а політика сприймалася як автономна сфера суспільної діяльності.

Водночас завдяки чималій увазі з боку засобів масової інформації до стану та проблем розвитку громадянського суспільства, його інститутів, практики взаємодії з державою, склалося уявлення про глибоке і всебічне наукове опрацювання проблеми. Насправді ж, зазначений напрям наукових пошуків хибує на певну односторонність і потребує суттєвого розширення уявлень про нинішній стан розвитку громадянського суспільства і його перспектив, про інститути цього суспільства та їх нові форми, про адаптацію (уявлень, стану, інститутів) до сучасних реалій, виокремлення й урахування нових аспектів проблеми.

Тенденцію до певної одномірності наукових досліджень громадянського суспільства підтверджують і результати проведеного нами аналізу. Протягом останніх п'ятнадцяти років українська політична наука збагатилася результатами близько 50 дисертаційних досліджень, предметом яких був феномен громадянського суспільства, або ж пов'язані з ним процеси. Вийшли друком близько 20 монографій, присвячених становленню громадянського суспільства, опубліковано матеріали 14 міжнародних науково-практичних конференцій з проблем його розвитку [1]. Зауважимо, що у цьому випадку йдеться не про кількісні показники. Адже важко стверджувати, що 50 дисертацій та 20 монографій – це багато. Чи, навпаки, що це – мало. Йдеться про неспівмірність суспільних очікувань щодо вагомості, навіть – системотворчої проблеми, з рівнем її наукового розроблення політологічними засобами. Вітчизняні науковці здебільшого зосереджуються на прикладних проблемах феномена громадянського суспільства – передовсім дослідженні місця й ролі його інститутів у контексті політичних процесів. Цьому напрямку присвячено 75% усіх дисертаційних досліджень (спеціальність 23.00.02 – політичні інститути та процеси). Лише кожна п'ята дисертація, предметом

дослідження якої є громадянське суспільство, виконана у межах спеціальності 23.00.01 – теорія та історія політичної науки. Ще менше досліджень – у царині політичної культури та ідеології, у контексті міжнародних систем і глобального розвитку. Поза увагою вітчизняних пошукувачів наукових ступенів поки що залишається етнополітологічна та етнодержавознавча складові громадянського суспільства.

На нашу думку, зосередженість на інституційній складовій феномена громадянського суспільства без всебічного теоретичного осмислення проблеми, без її концептуалізації з урахуванням сучасних суспільно-політичних змін, не завжди є плідною з науково-практичного боку. Можливо саме тому чимало „інституційних” досліджень здійснено у межах домінуючої раніше і, багато в чому, застарілої теоретико-методологічної моделі. Очевидно, що парадигмальні зміни мають торкнутися як теоретичного обґрунтування, так і науково-практичного опрацювання напрямів подолання перекосів у системі суспільно-політичних відносин. У цьому сенсі, наукові розвідки у площині сучасних концепцій громадянського суспільства є не лише перспективними, але й вкрай актуальними.

Відродження уваги до проблем громадянського суспільства на тлі поглиблення кризи суспільного розвитку, викликаной порушеннями в системах „людина–суспільство” та „суспільство–держава” є цілком закономірним, об’єктивним процесом. Ключовим її аспектом є потреба суспільного прогресу, спонукальним мотивом – незадоволення існуючим станом речей і напрямів державно-політичного розвитку.

Дослідження проблем становлення громадянського суспільства в Україні передбачає виокремлення і сув’язання, щонайменше, двох площин – теоретичної та практичної. Посутньою для них ознакою є незавершеність і недосконалість. Узагальнюючи теоретичні розвідки, вітчизняні науковці прагнуть створення адекватної моделі реалізації ідей громадянського суспільства на наших теренах. Особливої ж ваги набуває ця проблема в часину її переходу з переважно теоретичної у практичну площину. Йдеться про те, що політична практика, здебільшого, зорієнтована на репрезентацію громадянського суспільства через його інститути. З одного боку, це природно: поняття інститутів громадянського суспільства знайшли своє втілення у вітчизняних законах та інших

нормативно-правових актах, програмах політичних партій, загальнонаціональних концепціях розвитку тощо. Водночас, зауважимо, накопичується й певний (не завжди позитивний) досвід їх втілення (передусім – у частині формування і діяльності інститутів громадянського суспільства). З другого боку, виникає небезпека своєрідної „методологічної пастки” – спроба „побудови” моделей громадянського суспільства переважно шляхом його інституціоналізації. Очевидним є те, що ці моделі не можуть бути „лінійними” і спрямованими переважно на легітимацію рішень органів державної влади або ж політичних інститутів.

За нинішніх умов ціннісних трансформацій йдеться про необхідність вироблення нових суспільних смислів (як цінності, потреби і проективної діяльності, означення мети і підпорядкованості засобів її досягненню). Обґрунтування такого підходу, очевидно, потребує певного пояснення означеної методологічної позиції.

У контексті нашого дослідження важливим є усвідомлення того, що смисли і мета – не тотожні поняття. Мета не виникає сама собою. Мета – це умотивоване суспільними потребами уявлення про бажаний результат. Таким чином, смисли – це комплексне явище, яке містить у собі послідовність поєднання, щонайменше п’яти елементів:

- потреби (як цінності, ідеального образу, як збудника активності);
- мотиву (як прагнення задоволення певної потреби);
- мети (як умотивованого уявлення про результат);
- шляхів і засобів досягнення (як інструментів досягнення результату);
- результату (як задоволення/ незадоволення/часткового задоволення потреби).

Таким чином, з одного боку, для визначення мети необхідний мотив як прагнення задоволення певних потреб. З іншого боку, мета може виникнути лише як поєднання мотиву і засобів досягнення. Допоки не відбулося такого поєднання (мотиву й засобів досягнення), мета існуватиме у формі мрії і ототожнюватиметься з потребою. Динамічність потреб обумовлюється ступенем їхнього задоволення (незадоволення/часткового задоволення), тобто – результативністю. Якщо результат задовольняє потребу, виникає нова – висхідна потреба як прагнення соціального прогресу, якщо ж ні – інвентаризуються, корегуються існуючі, або ж відшуковуються нові засоби досягнення мети. Таким чином, „реальність”

мети визначається мірою „ідеальності” потреб та наявними засобами її (мети) задоволення.

Ключовим, на наш погляд, має бути розуміння того, що наявність тих чи інших засобів (чи їх удосконалення) без визначеної (умотивованої уявленням про очікуваний результат) мети втрачає сенс, або ж – є недоцільним (не відповідає цілі). Іншими словами, – сама наявність інструментарію та його вдосконалення без визначення мети його використання перетворюється на самоціль. Саме тому визначальним у процесі цілеустановлення¹ є конкретизація мети та умов (комплексу умов, у тому числі – морально-етичного характеру) її досягнення. Важливим методологічним аспектом проблеми є необхідність урахування ієрархії потреб. Адже і потребова сфера, і процес цілеустановлення є ієрархічними.

Дослідження громадянського суспільства та його взаємодії з владою на сучасному етапі потребують всебічного змістового аналізу й певної переоцінки методологічних підходів. Очевидно, що „конфлікт інтересів” у взаємодії громадянського суспільства і влади відбувається на мотиваційному рівні процесу цілеустановлення. Адже мотиви влади і суспільні мотиви не завжди збігаються. Для влади „влада” є самодостатнім явищем (самоціллю). Для суспільства ж – лише засобом досягнення суспільного прогресу.

Проілюструємо зазначену тенденцію „конфлікту інтересів” на прикладі інститутів громадянського суспільства.

За логікою суспільного розвитку, інституалізація громадянської активності умотивована прагненням задоволення суспільних потреб. Створення інститутів громадянського суспільства не є метою цього суспільства, а лише формою (засобом) досягнення мети.

„Владна” ж мотивація (у царині громадянського суспільства і взаємодії з ним) полягає в ототожненні масовою свідомістю громадянського суспільства з його інститутами, а потім – у використанні

інститутів громадянського суспільства для посилення легітимації влади і владних рішень. З одного боку, зосереджуючи суспільну увагу на розвитку інститутів громадянського суспільства, а з другого, – використовуючи державні механізми контролю за їхньою діяльністю, створюється ілюзія тотожності суспільних і владних потреб та мотивів їх досягнення.

Зауважимо, що така політика „взаємодії” не завжди є плідною. На тлі чималої (щорічно зростаючої) кількості офіційно зареєстрованих інститутів громадянського суспільства² – рівень довіри до них залишається досить низьким.

За результатами соціологічного моніторингу, що здійснюється протягом 2001-2013 рр., кількість громадян, які повністю довіряють громадським організаціям, коливається у межах 3-5% (при теоретичній похибці вибірки 2,3%). Не довіряють громадським організаціям 48,6% населення (показник за останні п’ять років, зведений до середнього значення), при цьому 19,1% – не довіряють повністю [3].

Показовими є й результати аналізу статистичної звітності громадських організацій. Так, у 2009 році перед Держстатом України прозвітували 19174 громадські організації (що становить, приблизно, третину від зареєстрованих в Україні). За даними „звітів” цих організацій, загальна кількість членів, що входять до них, становила 20 млн. 106 тис. громадян, або ж – 43,7% усього населення України [4]. При цьому, як зазначає автор дослідження, за результатами опитування здійсненого в Україні у тому ж 2009 році Всесвітньою службою Гелапа, менше 3% опитаних українців визнали себе членами будь-яких громадських організацій.

Досить своєрідною є „співпраця” держави з інститутами громадянського суспільства й у питаннях створення сприятливих умов для фінансування їхньої діяльності. Законодавчо до мінімуму обмежені й організаційно ускладнені

¹ Пропонований нами термін „цілеустановлення”, у контексті дослідження смислових основ циклічного комплексу „потреба-мотив-мета-засоби-результат”, більшою мірою відповідає його означенню, оскільки розповсюджений і часто-густо використовуваний термін „цілепокладання” вказує на „зовнішній” вплив, характеризується „завершеністю” й об’єктивністю стосовно цілі. Коли ж ми маємо на увазі динамічний, сув’язний із потребою і результатом процес, запропонований термін, на нашу думку, повніше відображає його сутність.

² Наводяться різні дані – від 50 до 83 тисяч (зокрема [2]). Наукова література і навіть офіційна статистика не мають узгоджених даних щодо кількості організацій громадянського суспільства через розбіжність методик їх обрахування, що застосовують різні державні органи (ЄДРПОУ, Міністерство юстиції України, Держкомстат України) не дозволяє отримати точну інформацію про кількісні показники розвитку громадянського суспільства. Міжнародна ж класифікація неприбуткових організацій ООН (ICNPO) в Україні й досі не використовується.

можливості матеріальної підтримки ІГС з боку вітчизняного бізнесу. Згідно з існуючими нормами, навіть благодійна допомога важкохворим обкладається податком на доходи фізичних осіб (докладніше про це: [5]). Декларуючи співпрацю й фінансове сприяння реалізації соціальних проектів, держава на підтримку громадських організацій виділяє кошти в межах 0,05–0,1% бюджету [6]. І справа не лише у розмірах цієї допомоги. Йдеться про непублічність процедури розподілу коштів і про відсутність у відкритих джерелах інформації про їх витрати та про ефективність реалізації проектів громадської ініціативи. Розподіл бюджетних коштів здійснюється рішеннями „конкурсних комісій”, створених центральними органами виконавчої влади. З одним із таких рішень – конкурсної комісії Держмолодьспорту України від 25 квітня 2013 р. [7] – нам вдалося ознайомитися і проаналізувати його. Грошові кошти у сумі 5 млн. 480 тис. грн., розподілені між, приблизно, 70 громадськими організаціями. Характерно, що більше половини всіх коштів на реалізацію молодіжних проектів отримали політичні та „припартійні” структури. Серед „лідерів-переможців” конкурсу – „Молоді регіони” (450 тис. грн, майже 10% усіх коштів, виділених державою на підтримку молодіжних і спортивних організацій), Ленінська Комуністична Спілка Молоді України (345 тис. грн.), Соціалістичний Конгрес Молоді (295 тис. грн.), Всеукраїнська піонерська організація ім. В. І. Леніна (285 тис. грн.), Українська Народна Молодь (245 тис. грн.), Спілка піонерських організацій Києва (СПОК, 240 тис. грн.) тощо. Показовим є й той факт, що Державна служба молоді та спорту на всі проекти спортивних організацій виділила кошти, співмірні з витратами на підтримку заходів Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України.

Здійснений аналіз, на жаль, підтверджує наявність негативних проявів у практиці взаємодії влади і громадянського суспільства. На наш погляд, найсуттєвішою, найвідчутнішою і такою, що посилювалася протягом останніх років, є тенденція „підкорення” державою інститутів громадянського суспільства та формалізація їхньої діяльності [8].

Очевидно, що розвиток громадянського суспільства в Україні передбачає не тільки і не стільки розбудову його інституційно-організаційних форм, скільки формування нових смислів, а на їх основі – розробку і

реалізацію широкого комплексу заходів, спрямованих на формування й розвиток публічної сфери і публічної політики. Серед важливих умов – суттєві зміни ціннісно-смыслових орієнтацій громадян, формування громадянства як такого. Разом із тим, як вже зазначалося, частіше увага науковців, а передусім – практиків, зосереджується саме на інституційно-організаційних формах громадянського суспільства. У цьому контексті, важливим і необхідним є визначення чинників, вплив яких й досі „гальмує” процес його становлення в Україні. Серед них, напевно, можна виокремити такі.

Перше. Зауважимо, що ідеї громадянського суспільства як якісної характеристики спільноти, як сфери самопрояву особистості, колективного визначення суспільних інтересів і створення умов реалізації особистісних потреб – близькі українству. Історія свідчить – характерною рисою української спільноти було прагнення консолідації через систематизацію і унормування комплексу національних, духовних, культурних, економічних і соціальних відносин. Разом із тим, „ментальна” і „суспільна” готовність до сприйняття ідей громадянського суспільства у сучасному його вимірі все ще відчуває вплив ціннісних деформацій радянських часів. Тобто процес суспільної консолідації поки що не набув форм конкретних цінностей (як цінностей-цілей і цінностей-засобів), як цілеустановок. Безумовно, традиційні цінності за своїм змістом і спрямованістю є „ближчими” до цінностей громадянського суспільства. Разом із тим, процес переоцінки цінностей, що формувалися протягом кількох десятиліть, у наших умовах відбувався досить складно й суперечливо. Цей процес і досі не завершився, і його незавершеність вдало використовується певними (вітчизняними і зарубіжними) політичними силами для маніпуляції масовою свідомістю.

Друге. Українське суспільство має чималий досвід функціонування формальних „інститутів громадянського суспільства” радянського зразка у вигляді всляких „спілок”, „добровільних товариств”, „союзів” тощо. Негативне ставлення до більшості з них позначилося й на сприйнятті нових громадських формувань, на оцінці їх потенційних можливостей, відповідності суспільним потребам, спроможності реально впливати на вирішення наявних проблем. Водночас, активне використання (підкорення) державою інститутів громадянського

суспільства для легітимації власних дій/бездіяльності, прикриття корупційних схем і досягнення власних цілей, у масовій свідомості досить часто пов'язувалося з бездіяльністю інститутів громадянського суспільства. Варто додати, що й діяльність громадських формувань, створених за сприяння низки міжнародних фондів, що розпочали роботу на території незалежної України, з часом дедалі більше набувала формальних ознак, поступово перетворюючись на об'єднання досить обмеженого кола громадських активістів. Їхня діяльність спрямовувалася на реалізацію проектів у рамках певних грантових програм і не завжди відповідала нагальним суспільним потребам. Разом із тим, більшістю громадян ці формування сприймалась як своєрідний „зразок” громадянських інститутів нового типу і хиби у їхній діяльності похитнули довіру до них, до їхньої спроможності діяти ефективно та виключно в інтересах суспільства.

Третє. Не сприяло, на наш погляд, процесу становлення інститутів громадянського суспільства й прагнення окремих політичних рухів і партій (через участь у заснуванні та сприяння діяльності різних громадських формувань: молодіжних організацій, фондів, об'єднань, „ініціатив” тощо), використати можливості й авторитет „позапартійних” громадських організацій для досягнення власних політичних цілей. Така „взаємодія”, як правило, посилювалася напередодні виборів і припинялася одночасно із завершенням чергової передвиборчої кампанії. З часом виборці усвідомили маніпулятивність цієї технології „залучення” й одним із критеріїв оцінки діяльності громадських формувань для них стала належність/неналежність партійного „забарвлення”. Водночас, не без мовчазної згоди (бездіяльності) інститутів громадянського суспільства, як зазначає український політолог В. Бушанський, „в Україні так і не сформувався ключовий складник демократичного режиму – політична відповідальність. Саме політична відповідальність, яка присутньо пов'язана з відкритістю державно-політичних інститутів, уможлиблює онтологічний характер демократичного режиму” [9, с. 125].

Усвідомлення значущості цих і низки інших аспектів становлення громадянського суспільства та функціонування його інститутів мають стати підґрунтям переосмислення (у тому числі, а можливо й – передусім, наукового переосмислення)

сучасних суспільно-політичних процесів з урахуванням нової політичної реальності.

Події останнього часу довели неефективність і незграбність існуючої донині системи „взаємодії” держави і громадянського суспільства, квалітет його інститутів. Адже Майдан (як суспільно-політичну явище) і його перемогу над корумпованою владною верхівкою забезпечили не формальні „інститути”, а активність самих громадян. Більше того, у критичні для країни часи боротьби з військовою агресією і проявами сепаратизму, самоорганізовані громадяни добровільно брали на себе функції консолідації суспільства і контролю за владою. Поза державних програм, досить часто – долаючи бездіяльність чиновників, була налагоджена система збору коштів на потреби української армії, забезпечення продуктами харчування, ліками і навіть військовим обладнанням. З'явилися й активно підтримуються нові формати засобів масової інформації й комунікації. Волонтерські „неформальні” організації переймаються долями вимушених переселенців зазвичай ефективніше, ніж державні органи.

Перед нами постала нова суспільно-політична реальність. Руйнуються стереотипи, переоцінюються цінності, смисли і практики, корегується система вже звичних координат. За цих умов лише об'єктивна оцінка сучасного стану, осмислення можливостей і перспектив суспільного розвитку з урахуванням внутрішніх і зовнішніх викликів може бути основою розробки й реалізації нової стратегії, її суспільної легітимізації та досягнення мети.

ЛІТЕРАТУРА

1. Узагальнено за даними Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nbuv.gov.ua/>
2. Громадські організації в Україні : Стат. бюллетень / Державна служба статистики України. – К., 2012.
3. Чи довіряєте Ви громадським організаціям? (динаміка, 2001-2013). Соціологічне опитування Центру ім. Разумкова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=81
4. Вінніков О. Організації громадянського суспільства в Україні: правда, брехня та державна статистика / О. Вінніков // Громадянське суспільство. – 2011. – № 2 (16).
5. Гулевська-Черниш А. Податок на протез, або Як благодійники утримують державу [Електронний ресурс] / Анна Гулевська-Черниш. – Українська правда. Життя. – Режим доступу : <http://life.pravda.com.ua/society/2014/07/14/175090/>

6. Кондратенко І. Громадянське суспільство та його вороги [Електронний ресурс] / Ігор Кондратенко. – Тиждень. – № 13. – 29 березня, 2012. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/News/46150>
7. Рішення конкурсної комісії Держмолодьспорту від 25 квітня 2013 р. 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://civic.kmu.gov.ua/consult.mvc/kmu/news/article/show/1522>
8. Шайгородський Ю. Громадянське суспільство в Україні: чинники й особливості формування / Юрій Шайгородський // Сучасна українська політика. – К. : Центр соціальних комунікацій, 2013. – Вип. № 28. – С. 323–334.
9. Бушанський В. Тренд демократизації і громадянське суспільство в Україні / Валентин Бушанський // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2013. – № 5 (67). – С. 124–132.